

Kriminologické charakteristiky dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou

KAZIMÍR VEČERKA*
JAKUB HOLAS*
MARKÉTA ŠTĚCHOVÁ*
SIMONA DIBLÍKOVÁ*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

Criminological Characteristics of Children with Court-Ordered Institutional and Protective Care

Abstract: The article summarises the most important findings of a survey conducted by a team of researches from the Institute of Criminology and Social Prevention. The survey was focused on finding some characteristics common to a sample of 464 children up to 15 years of age, who have been court-ordered a period of one year in remand centre correction as a result of their behavioural disorders.

Questionnaires concerning these children ('clients') were completed by child welfare officers, who had suggested this measure, and by experts working at remand centres. The survey focused on collecting the following characteristics: the anamnesis of the client's family, the psychological and social characteristics of a particular client, his relationship to the school and his problems with school attendance, the occurrence of socially-deviant behaviour and its progression.

It was found that the clients came from socially weak families which were often disintegrated, and in which inappropriate methods were used to raise the clients. The clients suffered from an intellect deficit, they tended toward higher readiness for aggression. They also had problems at school which they solved by massive truancy. The clients committed in particular property offences, and they experimented with addictive substances at a higher rate than other children their age did.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 1: 89-102)

Poslední dekáda dvacátého století byla v České republice ve znamení převratných změn, jejichž převážně pozitivní význam nejsme schopni – pro malý historický odstup a rozsah transformace – dosud v plnosti docenit. Nový sociální systém se ve své celistvosti tvoří takřkajíc za pochodu, mnohé věci proto nefungují, jak bychom si v ideálním případě představovali. Zvláště v oblasti kriminologie zjišťujeme, že mnohé postupně aplikované sociální změny vyvolávají vedle svých pozitivních důsledků i – často nečekané či neuvažované – poruchy. Není to nic v zásadě překvapivého. Společnost, která se transformuje, prochází svými anomickými stadii, které ostatně ve svých pracích popsali již takoví kriminologové, jakými byl E. Durkheim či R. K. Merton [Neumann 1998].

Jedním z alarmujících jevů polistopadového vývoje je nesporně obecný nárůst kriminality a zvláště kriminality mladých lidí [Marešová et al. 1999; Gjuričová a Žárský

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Kazimír Večerka, CSc., resp. Mgr. Jakub Holas, PhDr. Markéta Štěchová, JUDr. Simona Diblíková, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, nám. 14. října 12, 150 21 Praha 5, e-mail kvecerka@iksp.justice.cz, resp. jholas@iksp.justice.cz

1999]. Celkově se od roku 1989 do roku 1998 absolutní počet stíhaných dětí zvýšil přibližně dvaapůlkrát a počet mladistvých přibližně dvakrát a tento nárůst nelze přičíst nárůstu populace v příslušných věkových kategoriích (spíše totiž v závěru století dochází v ČR k postupnému demografickému úbytku počtu jedinců nižších věkových kategorií). Jak uvádí M. Žárský [Gjuričová a Žárský 1999], počet dětí,¹ které spáchaly v roce 1998 policií evidovaný kriminální delikt představuje 0,75 % z celkové populace vrstevníků. Počet mladistvých,² kteří spáchali v stejném roce policií objasněný trestný čin, představuje 1,8 % z celkové populace vrstevníků. Tyto údaje z jiného pohledu znamenají, že v roce 1998 osoby mladší 18 let představovaly z celkového počtu vyšetřovaných osob 15 %. V absolutních číslech se jedná o 19 373 jedinců, z čehož bylo 8 824 dětí a 10 549 mladistvých.

Výše uvedené skutečnosti nesporně navozují otázku, co je možno učinit, aby negativní trendy v oblasti kriminality či prekriminality byly zastaveny, či alespoň zmírněny. Vždyť kriminogenní vývoj jedince je podmíněn konglomerátem nejrůznějších fenoménů rázu biologického, psychologického i sociálního. Je zjevné, že dobré antikriminogenní zásahy musí být postaveny jednak na dobrém poznání vnějších i vnitřních problémů populace mladých lidí na šikmé ploše, a dále i na inventuře faktických možností společnosti vznikajícím problémům čelit.

V této stati chceme informovat o výsledcích rozsáhlého výzkumu Institutu pro kriminologii a sociální prevenci na téma „Kriminologické aspekty sociálně patologických jevů u dětí“. V centru výzkumného zájmu se ocitly děti, kterým byla za období jednoho roku soudem uložena ústavní či ochranná výchova³ z důvodu poruch chování. Cílem

¹) Za pachatele jinak trestného činu je považováno ve statistickém vykazování dítě starší 6 let a mladší 15 let.

²) Osoba, která v době spáchání trestného činu dovršila patnáctý rok a nepřekročila osmnáctý rok svého věku.

³) Jestliže je výchova dítěte vážně ohrožena nebo vážně narušena a jiná výchovná opatření (např. napomenutí, dohled, omezení) nevedla k nápravě nebo jestliže z jiných závažných důvodů nemožno rodiče výchovu dítěte zabezpečit, může soud nařídít *ústavní výchovu* i v případě, že jiná výchovná opatření nepředcházela (§ 46 zákona o rodině č. 94/1963 Sb. v platném znění). Z důležitých důvodů může soud prodloužit ústavní výchovu až na jeden rok po dosažení zletilosti. Před nařízením ústavní výchovy je soud povinen zkoumat, zda výchovu dítěte nelze zajistit náhradní rodinnou péčí, která má přednost před výchovou ústavní.

Ochranná výchova je druhem ochranného opatření (§ 71 tr. zák.), které lze uložit pouze mladistvému, respektive osobě, která dovršila dvanáctý rok věku a je mladší než patnáct let (§§ 84-86 tr. zák.) Podmínky pro uložení *ochranné výchovy* stanoví § 84 odst. 1 písm. a) trestního zákona č. 140/1961 Sb. v platném znění:

- o výchovu mladistvého není náležitě postaráno,
- dosavadní výchova mladistvého byla zanedbána nebo
- vyžaduje to prostředí, v němž mladistvý žije.

Základní podmínkou pro uložení ochranné výchovy v trestním řízení je odsouzení, tj. uznání vinným pro tr. čin.

Ochrannou výchovu je možno uložit i osobě, která dovršila 12. rok věku a je mladší než 15 let; tedy osobě trestně neodpovědné pro nedostatek věku. Podle § 86 tr. zák. je uložení ochranné výchovy jednak obligatorní a jednak fakultativní. Obligatorní uložení nastupuje v případě, že osoba, která dovršila 12. rok věku a je mladší než 15 let, spáchá některý čin, který by u dospělého pachatele zakládal skutkovou podstatu trestného činu, na který trestní zákon ve zvláštní části stanoví

výzkumu bylo poznat životní peripetie dětí, které předcházely jejich umístění do školských výchovných zařízení. K tomuto účelu byly konfrontovány nejen různé listinné materiály, které vznikly v souvislosti se soudním řízením o ochranné či ústavní výchově dítěte, ale byla vytvořena baterie výzkumných postupů, která vedla k hlubšímu poznání důvodů sociálního selhání klientů.

Výzkum byl koncipován do dvou výzkumných fází, které ovšem spolu blízce souvisely, a to do fáze extenzivní a intenzivní.

V extenzivním výzkumném záměru jsme usilovali o to, abychom soustředili informace – pokud možno – o všech dětech z celé ČR, nad kterými soud v průběhu jednoho roku vyslovil ochrannou nebo ústavní výchovu, a to z důvodu (či též pro) problémy spojené s poruchami chování.⁴ Spolupracovali jsme se všemi OPD⁵ všech okresů. Požadovali jsme po nich vyplnění anamnestického dotazníku o dítěti, kterému byla ve vymezené době uložena ochranná či ústavní výchova.⁶

Dále jsme spolupracovali s dětskými diagnostickými ústavy (DDÚ) v celé ČR, ve kterých probíhala povinná diagnostika námi sledovaných klientů. Zde jsme získávali další – často kontrolní – údaje o našich klientech, a to nejen o jejich rodinné situaci, ale též informace o úrovni školních znalostí a o osobnostních charakteristikách. Navíc psychologové diagnostických ústavů v rámci vyšetření sejmuli námi dodané speciální psychologické testy a spolu s dalšími odbornými pracovníky DDÚ (etoped, učitel a sociální pracovník) vyplňovali námi zaslany záznamový arch dítěte.

Údaje z této první fáze byly statisticky zpracovány, proběhlo třídění prvního a druhého stupně a byla použita klastrová analýza pro výběr typických klientů.

Druhá fáze výzkumu pak spočívala v intenzivním anamnesticko-psychologickém vyšetření vybraných typických klientů. Usilovali jsme o to, abychom blíže poznali osobnostní zvláštnosti dítěte, jeho zájmovou sféru, vrstevnické kontakty, školní úspěšnost, pochopili jeho životní dráhu a situační faktory, které vedly k současné situaci. Snažili jsme se ozřejmit některé rodinné vztahy, především vztahy k vlastním rodičům a sourozencům, pozornost jsme však zaměřili i na otázky vlivu náhradních vychovatelů a nevlastních sourozenců. Opomenuty nezůstaly ani charakteristiky ekonomické povahy.

možnost uložení výjimečného trestu odnětí svobody. Fakultativně může soud uložit ochrannou výchovu osobě mladší 15 let, která spáchala čin jinak trestný, jestliže je to nutné k zajištění její řádné výchovy.

Ochrannou výchovu osobě mladší 15 let lze uložit jedině v občanskoprávním řízení (§§ 176-180 OSŘ) za podmínek § 86 tr. zák.

4) Celkově se podařilo získat informace o 464 klientech, což byl vzorek, vstupující do statistického zpracování.

5) Tam, kde v následujících pasážích mluvíme o OPD, máme na mysli všechny orgány sociálně-právní ochrany dítěte, které se na okrese ze zákona zabývají rodinnými a osobnostními problémy dítěte.

6) Zde je nutno podotknout, že jsme učinili vše pro to, aby byl soubor takto definovaných dětí co nejúplnější. Asistentka týmu zasílala opakované prosby o spolupráci na jednotlivé okresy a kontrolovala úplnost došlého materiálu. Nicméně je třeba upozornit, že v silách výzkumného týmu nebylo zjistit „pečlivost“ a „odpovědnost“ při spolupráci.

Některá vybraná zjištění

Ze vzorku 464 klientů bylo 320 chlapců (69 %), 144 dívek (31 %). Lze říci, že téměř třetinové zastoupení dívek je překvapením a nasvědčuje zmenšování rozdílu mezi výchovně problémovými dětmi z hlediska jejich pohlaví. Zastoupení mužů a žen přitom nesouvisí s věkem klientů ani s jejich etnicitou. Průměrný věk klienta ve vzorku je 13,2 roku, nejčastějším věkovým údajem je 14 let (33 % klientů). Poměr Romů a ne-Romů ve vzorku byl zhruba 1:2.

Podle vyjádření kurátorů pro mládež byly u každého pátého klienta konstatovány zjevné *psychické problémy*. Nejčastěji se jednalo o abnormní afektivitu či agresivitu a o projevy lehké mozkové dysfunkce (LMD), (dle novější terminologie klienti trpěli syndromem hyperaktivity či snížené pozornosti). Ještě vyšší byl podíl dětí, které prodělaly psychiatrické léčení (čtvrtina vzorku). Tyto děti patřily ve školním prostředí k těm, které měly závažnější problémy s chováním. Je zjevné, že u dětí zařazených do náhradní výchovné péče v ústavech hrají psychické dimenze jejich osobnosti významnou roli.

Pokusili jsme se zmapovat *rodinné prostředí* našich klientů vzhledem k určitým životním cyklům v jejich životě. Sledovali jsme situaci před vstupem dítěte do školy, v období prvního a druhého stupně základní či zvláštní školy. Již v předškolním věku žilo v úplné rodině pouze 61 % klientů. To z jiného pohledu znamená, že dvě z pěti námi sledovaných dětí již v okamžiku porodu přicházely do neúplné rodiny nebo v časném dětství o vlastní úplnou rodinu přišly. Absence alespoň jednoho vlastního rodiče se radikálně prohlubuje v dalších etapách života klienta. V mladším školním věku je již více jak každý druhý klient bez jednoho či obou vlastních rodičů a v současnosti už pouze každý třetí má vlastní úplnou rodinu. Charakteristické je, že – v závislosti na věku klienta – zhruba čtvrtina až pětina z nich žije pouze s vlastní matkou. Obecně je možno uzavřít, že velká část klientů buď nežije ve formálně úplné rodině svých rodičů (tj. rodiče jsou svobodní, rozvedení, ovdovělí nebo je rodina doplněna novým partnerem apod.), nebo je za trvání úplné vlastní rodiny vychováván někým jiným než rodičem (prarodiče, adopce, výchovné zařízení apod.). O většinu sledovaných jedinců se starala sama matka. Otec bývá mnohdy pouze formálním vychovatelem, fakticky se však o dítě stará někdo jiný.

Samotná neúplnost rodiny však nemusí být z výchovného hlediska fatální, pokud osamocený rodič volí vhodnou *výchovnou strategii*. Tuto schopnost však postrádáme u většiny rodičů sledovaných dětí, přičemž bezradnost a neschopnost rodičů se prohlubuje s věkem sledovaného dítěte. Bylo konstatováno, že za zcela nevyhovující lze v době výzkumu považovat „výchovné snažení“ vychovatele každého třetího dítěte vzorku (38,2 %). Zvláště přelomové je v tomto ohledu období přechodu klienta z mladšího do staršího školního věku.

Přitom, jestliže porovnáme kvalitu výchovného prostředí v jednotlivých formativních obdobích podle formálního složení rodiny, zjišťujeme, že všechny typy rodin jsou víceméně nefunkční. Relativně nejlepších výchovných úspěchů se dosahuje v adoptivních či pěstounských rodinách a – podle očekávání – v úplných rodinách klienta (ovšem především v předškolním a mladším školním věku).

Sledované romské děti našeho souboru mají tendenci o něco lépe vnímat své rodinné zázemí než klienti neromští. To se projevuje především tím, že Romové hodnotí téměř v polovině případů (45,6 %) rodinné klima jako „spíše uspokojivé“, zatímco zbytek vzorku tak učinil pouze v necelé třetině případů (31,9 %).

Jací jsou tedy *rodiče predeliktivních dětí*? Především se potvrdila hypotéza, že otcové i matky sledovaných dětí mají extrémně nízké vzdělání (v porovnání s běžnou populací občanů ČR) a tomu odpovídající profesní – nejčastěji nekvalifikované dělnické – zařazení. Výši dosaženého vzdělání u rodičů je možno jednoznačně považovat za výrazně kriminogenně působící faktor. V romských rodinách vedle extrémně nízkého vzdělání a vysoké míry nezaměstnanosti spolupůsobí i další aspekty sociokulturního handicapu, zejména špatná znalost českého jazyka, odlišný životní styl atp.

Faktický způsob obživy rodičů však zdaleka ne vždy odpovídá původní profesi: zaměstnána je pouze třetina matek a necelá polovina otců, v evidenci úřadu práce je zhruba 15 % rodičů, zbytek buď oficiálně nepracuje, nebo je v invalidním důchodu (řada matek je na mateřské dovolené). Navíc u vlastních rodičů zjišťujeme často negativní, v lepším případě průměrný vztah k práci. Negativní vzory chování rodičů ve vztahu k práci lze považovat za významný kriminogenní faktor, který bude mít s velkou pravděpodobností v budoucnu dopad na chování jejich dětí. Na okraj lze poznamenat, že struktura vzdělání náhradních vychovatelů i jejich vztah k práci je odlišný od těchto parametrů u vlastních rodičů. Odrazila se zde patrně snaha sociálních pracovníků hledat pro děti náhradní vychovatele s vyšším vzděláním, než mají vlastní rodiče.

Obraťme nyní pozornost k výchovným stylům rodičů, především matky. Ta – jak jsme ukázali výše – zůstává často na výchovu sama, a to i v případech, kdy se jedná o formálně úplné rodiny.

Zjistili jsme, že pro matky problémových dětí je příznačnější:⁷

být nedůsledná ve výchově	(87,2 %)	než být důsledná	(3,6 %)
nechávat dítě bez dozoru	(74,6 %)	než je přehnaně kontrolovat	(6,6 %)
zanedbávat péči o ně	(57,9 %)	než o ně přehnaně pečovat	(8,9 %)
mít k němu			
kladný emoční vztah	(57,5 %)	než záporný vztah	(11,6 %)
omlouvat jeho prohřešky	(54,0 %)	než je obviňovat	(17,1 %)
spíše je netrestat	(49,9 %)	než je přehnaně trestat	(15,9 %)

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že pedagogické působení (někdy spíše „nepůsobení“) matek na problémové děti je dle očekávání velmi často nevhodné. Uvědomíme-li si kombinaci výchovné nedůslednosti, zanedbávání a často i nelásky nebo lhostejnosti vůči dítěti, nemůžeme reálně očekávat jiný než problematický vývoj takového jedince. Zvláště přičteme-li k tomu neadekvátní reakce na chování dítěte a často špatný osobní příklad.

Údaje o výchovném působení otců jsou obdobné jako u matek, za povšimnutí stojí některé odlišnosti. Otcové našich klientů poněkud častěji děti trestají a méně často omlouvají prohřešky svých dětí. Jinak stejně jako matky jsou nedůslední a zanedbávající péči.

Romští vlastní rodiče mají obecně tendenci své problémové děti spíše omlouvat, než obviňovat a jsou ve výchově ještě nedůslednější než ne-Romové.

Zajímavé je srovnání výchovných stylů náhradních vychovatelů ve srovnání s vlastními rodiči. Zjišťujeme, že náhradní vychovatelé jsou poněkud důslednější ve výchově a častěji mívají tendenci dítě přehnaně kontrolovat, než je nechávat bez dozoru.

⁷) Poznámka ke zpracování: uvedená procenta jsou součtem krajních hodnot pětibodové škály, dopočet do 100% tvoří střední polohu na škále.

Náhradní vychovatelé ne tak často děti zanedbávají, spíše mají určitou tendenci o ně přehnaně pečovat.

Zaměřili jsme též pozornost na otázku výskytu *týrání v rodinách klientů* s cílem prozkoumat možné souvislosti týrání a poruch ve vývoji dítěte. Dotaz směřoval nejenom na eventuální týrání klienta, ale i jiných členů jeho nukleární rodiny – vycházeli jsme totiž z předpokladu, že týrání v rodině působí na klienta negativně, i když se netýká přímo jeho osoby. Zjišťujeme, že v téměř každé páté rodině dětí našeho vzorku došlo podle informací, kterými disponuje OPD, k takovému jednání, jež lze považovat za týrání. Porovnáme-li projevy asociality klientů s faktem, zda byli či nebyli obětí týrání (resp. jeho svědkem v rodině), docházíme k následujícím poznatkům:

- týrané děti jsou v porovnání s celkem spíše méně závadové, především je u nich méně záškoláctví, jeví menší nezáměr o výuku a mají menší frekvenci experimentů s drogami. Jsou to pravděpodobně z velké části děti, umístěné v ústavní výchově kvůli patologickému rodinnému prostředí, u nichž jsou poruchy chování spíše produktem tohoto prostředí,
- tyto děti mají častěji zjevné psychické problémy (trpí jimi 31 % obětí fyzického týrání proti 20 % v celém vzorku). Tomu odpovídá i zvýšený počet psychiatrických pacientů mezi oběťmi (třetina obětí fyzického útlaču se léčila na psychiatrii).

Nejčastějším původcem týrání byla matka klienta (35 případů), vlastní otec (32 případů) nebo nevlastní otec či druh matky (celkem 24 případů) – je zřejmé, že u mužů je tato patologická forma chování častější. V ojedinělých případech se objevují i pěstouni, bratr nebo další osoby. Obětí týrání byl v 71 případech sám klient, dalších 25 událostí se týkalo jeho sourozenců; v 11 případech se objektem domácího násilí stala matka klienta.

Lze se důvodně domnívat, že zdravý psychosociální vývoj dítěte úzce souvisí se *stabilitou sociálního prostředí*, v němž se pohybuje, tedy především rodiny. Proto jsme vytvořili výčet nejčastěji se vyskytujících destabilizujících momentů v životě dítěte a sledovali jsme frekvenci jejich výskytu u klientů (tab. 1).

Tabulka 1. Výskyt destabilizujících jevů

	absolutně	v %
rozvod nebo rozchod vlastních rodičů	224	48,3
změna školy	207	44,6
stěhování do jiné obce	135	29,1
doplnění rodiny o dalšího vychovatele	129	27,8
doplnění rodiny o nevlastní sourozence	113	24,4
odloučení od rodiny před umístěním v DDÚ	113	24,4
dlouhodobá neúčast vychovatele v rodině	83	17,9
rozvod nebo rozchod rodiče s dalším partnerem	55	11,9
úmrtí vychovatele	52	11,2

N = 464

Je zjevné, že zkušeností rozbití rodiny prošlo nejvíce klientů. Po připočtení rozchodů rodičů, kteří buď neabsolvovali formální rozvod, nebo nebyli nikdy sezdáni, postihla tato událost téměř polovinu sledovaných klientů. S tím koreluje i stěhování a změna školy, neboť rozvod (rozchod) s sebou někdy nese i změnu bydliště toho z rodičů, jemuž je dítě svěřeno do péče. Změna prostředí je vedle faktické ztráty jednoho z rodičů citelným zá-

sahem do pocitu jistoty a zakotvenosti dítěte, což bývá příčinou útěků, záškoláctví a dalších výchovných selhání. Nejméně ve čtvrtině případů si vychovatel dítěte (téměř vždy to je matka) našel nového partnera, se kterým přišli i noví vrstevníci klienta – jeho nevlastní sourozenci.

Příchod nového vychovatele, ke kterému navíc často dochází ve velmi citlivém období puberty, bývá dalším momentem vedoucím k odcizení dítěte rodině a následnému nerespektování jejích výchovných snah (jsou-li vůbec jaké). Celý problém je samozřejmě umocněn v těch případech, kdy selhává i nový matčin partnerský svazek a dítě je podrobováno dalším změnám v rodinném prostředí. Je ale třeba uvést, že někdy je výměna vychovatele (otce) vnímána pozitivně a dítě ho má rádo a respektuje stejně jako matku; je to většinou v případech, kdy k rozvodu a novému svazku došlo v útlém věku dítěte.

Vysoký je počet dětí, kterým zemřel jeden z vychovatelů. Tato maximálně traumatizující zkušenost zasáhla každé deváté dítě a nasnadě je hypotéza, že právě to může být zdrojem jejich poruch socializace.

Za důležitý moment v životě dítěte je třeba též považovat *změnu školy*, zvláště uvědomíme-li si, kolik času zde stráví a jak široké spektrum funkcí škola má (kromě vzdělávací a výchovné složky se zde také dítě učí respektování mimorodinné autority, komunikaci s vrstevníky včetně komunikace s dětmi opačného pohlaví, dodržování pevného časového rozvrhu atd.).

Ke změně školy docházelo ze tří základních důvodů:

- přechod ze základní na zvláštní školu z důvodů prospěchových – především v mladším školním věku; díky nižším nárokům se poté prospěch vesměs ustálil;
- stěhování rodiny klienta, často po rozvodu (rozchodu) rodičů;
- přearozování na jinou školu z důvodu poruch chování – k němu dochází především ve starším školním věku, kdy je snaha řešit eskalaci výchovných problémů přesazením dítěte do cizího prostředí. Tomu odpovídá i fakt, že změna školy statisticky souvisí především s verbální agresivitou klienta (ta je zaznamenána u 60 % dětí změnivších školu), s neúctou k učitelům (54 % přearozovaných), s agresí fyzickou a šikanou.

Čtvrtina dětí, která již před svým umístěním do ústavní péče zažila delší odloučení od rodiny, má za sebou nejčastěji zkušenost dětské psychiatrické léčebny, protože poruchy chování bývají v některých případech přičítány psychickým problémům – jde především o lehké mozkové dysfunkce, afektivní poruchy atd.

Rodinné klima považují respondenti u drtivé většiny dětských delikventů za nevyhovující – ve více než 60 % případů jej označují za špatné nebo velmi špatné. Samotný fakt, že problémy vyústily až do odebrání dítěte z rodiny, svědčí o tom, že rodinné vztahy byly vážně narušené. Takové prostředí pak není schopno zabránit sklouznutí dítěte za hranici sociální patologie.

Je známou skutečností, že pravděpodobnost výskytu závadového chování u dětí též stoupá, pokud se v jejich nejbližším sociálním okolí vyskytuje tzv. *kriminální infekce*. Tato skutečnost se projevila i v rodinném zázemí našich klientů. Nejčastějšími závadami byl alkoholismus a majetková trestná činnost vychovatelů.

Sledovali jsme též množství vlastních a nevlastních sourozenců, kteří se v rodině klienta v průběhu jeho života vyskytovali. V souboru bylo přes jednu čtvrtinu jedináčků, nejčastěji zastoupeni jsou však klienti s jedním vlastním sourozencem. Maximálně do dvou vlastních sourozenců má více jak tři čtvrtiny klientů, více jak deset sourozenců pou-

ze jeden klient. Průměrný počet na jednoho klienta souboru je pak 1,6 vlastního sourozence. Z hlediska etnicity mají romští klienti více vlastních sourozenců než klienti neromští. Tři a více sourozenců má více jak dvě pětiny romských klientů (40,7 %), ale pouze 14,1 % neromských klientů.

Z celkového výzkumného vzorku má nevlastního sourozence téměř polovina zkoumaných dětí (218 = 47 %). Z těchto klientů má téměř polovina (46,3 %) jednoho nevlastního sourozence a necelá čtvrtina dva nevlastní sourozence.

Z výše naznačených údajů vyplývá, že faktické množství dětí v rodinách našich klientů je výrazně vyšší. Klient jako jediné dítě v rodině se vyskytuje pouze v 5,4 % případů, naopak rodin se čtyřmi a více dětmi je 74,4 %. Extrémně velké množství dětí (tj. pro naše účely 6 a více) má přitom 10,3 % rodin.

V životě dítěte hrají svou významnou roli i faktory hmotné povahy, tedy *ekonomický status rodiny* a s ním související úroveň zabezpečení potřeb dítěte. Naše zjištění v tomto směru ukazují, že pouze necelá desetina sledovaných klientů vyrůstala v ekonomicky nadprůměrně situované rodině, naopak v ekonomicky podprůměrné 34 % klientů a výrazně podprůměrné téměř 20 %. V posledních letech se objevovaly v médiích zprávy o stoupajícím počtu delikventních výchovně zanedbávaných dětí z finančně dobře zajištěných rodin, kde jsou rodiče časově zaneprázdněni. Nic však nenásvědčuje tomu, že by se takovéto děti ve významnějším počtu nacházely v ústavní či ochranné výchově. Údaje z obou zdrojů (OPD a DDÚ) potvrzují, že ekonomická situace rodin našich klientů je spíše špatná. Souvisí to samozřejmě se všemi výše uvedenými handicapy rodičů zkoumaných dětí: zvláště s nízkým vzděláním, finančně málo ohodnocenou profesí a vztahem k práci.

Obraťme nyní pozornost na *kontakt rodin klienta se sociálními službami*. Pro většinu z námi zkoumaných rodin nebyla asociální činnost dítěte zdaleka první zkušeností se státní sítí sociálních služeb. První kontakt se sociálními službami mělo nejvíce rodin klientů v souvislosti s rozvodem (37,3 %) – zde se nejčastěji řešily problémy související s výživným dítěte, dále v souvislosti se „špatnou péčí o děti“ (19,2 %) a s žádostmi o sociální dávky (13,6 %). Problémové chování klienta nebo jeho (nejčastěji staršího) sourozence je příčinou pouze čtvrtiny prvních setkání rodin se sociálními službami – to vypovídá o jisté celkové „nestandardnosti“ těchto rodin.

Velká část rodin se ocitla v síti sociálních služeb ve velmi raném věku klienta, často také již před jeho narozením. Téměř polovina kontaktů vznikla v předškolním věku dítěte, polovina tohoto počtu dokonce ve věku kolem 1 roku (24 % z celku). V souvislosti s těmito zjištěními naléhavě vyvstává potřeba komplexní rané preventivní intervence v problémových rodinách, jak je prosazována v řadě vyspělých zemí. Pro efektivní péči je však třeba shromáždit vstupní údaje (varovné signály) o tom, že rodina začíná být dysfunkční – tím se však rázem ocitáme na nejisté půdě zachování lidských práv a ochrany soukromí.

Nyní několik postřehů k vybraným *psychologicko-sociálním charakteristikám* klientů. Zde jsme velmi úzce spolupracovali s odbornými pracovníky diagnostických ústavů, kteří mají možnost dítě sledovat v běžných i zátěžových situacích, při komunikaci s okolím, adaptaci na nové podmínky apod. Dále je v DDÚ užívána řada diagnostických nástrojů, schopných zachytit a do jisté míry kvantifikovat psychologický profil klienta.

Navazování kontaktu a komunikační schopnosti klienta mají značný význam na jedné straně pro „nabalení se“ klienta na sociálně patologické aktivity, jako jsou např.

party, na druhé straně představuje kontakt a komunikace zásadní otázku pro terapeutické působení a socializaci vůbec. Z tohoto hlediska pak představuje problém pětina klientů, s nimiž je navázání kontaktu obtížné. Lze to jen potvrdit na základě zkušeností z interview, prováděných s dětmi vybranými pro kasuistické šetření.

Podprůměrné komunikační schopnosti jsou ovšem signalizovány u třetiny klientů. Ta zpravidla pochází – z hlediska průměru majoritní populace – z výrazně nepodnětného prostředí nebo vykazuje sníženou inteligenci.

V pozadí neschopnosti přizpůsobit se požadavkům společenských norem je třeba hledat i tzv. *lehkou mozkovou dysfunkci*, vrozenou nebo v raném dětství získanou psychickou anomálii.⁸ Tato porucha je přítomna nebo alespoň naznačena u více jak poloviny sledovaných dětí. Zvýšený výskyt této poruchy nalézáme v nejchudších rodinách – třetina dětí z těchto rodin trpí LMD a u další třetiny je naznačena; stejnou frekvenci lze odhalit u dětí zvýšeně agresivních. LMD souvisí i se sníženou sebekritičností a psychickou labilitou – polovina nejlabilnějších klientů má v diagnóze právě tuto poruchu.

Do běžně zjišťovaných osobnostních charakteristik patří i *stupeň inteligence*. Psychologové DDÚ hodnotili inteligenci našich klientů různými inteligenčními testy v rámci běžné diagnostiky a nám pak sdělovali svůj nález na pětistupňové škále. Sumarizace takto získaných údajů ukazuje, že 56 % klientů vykazuje podprůměrný, nebo dokonce výrazně podprůměrný intelektový výkon a pouze desetina je nad hladinou průměru populace. Není pochyb, že právě snížená úroveň analytických a hodnotících schopností je u zrodu mnoha poruch chování, neboť děti neschopné plnohodnotného úsudku často nejsou schopny pochopit na ně kladené nároky. Z druhého pohledu je také třeba připustit, že právě jistý intelektový deficit klientů může být příčinou jejich „dopadení“ a předání do ústavní výchovy, zatímco duševně kapacitnější predelikventi se dokáží tohoto osudu lépe vyvarovat.

Z dalších osobnostních charakteristik nacházíme v zásadě symetrické rozložení u charakteristik „submise versus dominance“ a „introverze versus extroverze“. Jisté zajímavé zjištění můžeme konstatovat u charakteristiky „emoční labilita versus emoční stabilita“ – téměř dvě třetiny klientů jsou označeny jako více či méně emočně labilní. Toto zjištění je dalším rizikovým faktorem socializace, protože labilita bývá doprovázena sníženou sebekontrolou. Ve vzorku je 40 % klientů, kteří vykazují zvýšenou pohotovost k agresivnímu chování (agresivní projevy vůči osobám či věcem jsou mimo jiné součástí značné části školních anamnéz našich klientů).

Jako doplnění předchozích psychologických charakteristik jsme se zeptali též na vztah klientů ke vzdělání. Bylo možno předpokládat, že námi sledovaní jedinci nebudou mít ke vzdělání (či vzdělávání) příliš pozitivní vztah, avšak to, že více než dvě třetiny dětí mají k němu jednoznačně záporný vztah je důvodem k vážnému zamyšlení. Zamyšlení mimo jiné nad tím, jak se současnému základnímu školství daří motivovat žáky a oslovovat i ty méně nadané, výkonné a pracovitě. Vztah ke vzdělání je totiž u sledovaných jedinců přímo úměrný inteligenční úrovni – pocit méněcennosti, který ve škole asi zakusilo každé z podprůměrně inteligentních dětí, je dokonale „vyléčil“ z lásky k vědění. Je známo, že vzdělání má velmi nízké postavení především v hodnotovém žebříčku Romů –

⁸) Jakkoli je v odborné diskusi poslední doby tento pojem zpochybňován a užívají se spíše termíny syndrom snížené pozornosti a syndrom hyperaktivity, pro značnou zažitost jsme užili termínu LMD i v záznamovém archu.

není proto asi překvapením, že 85 % z dětí tohoto etnika má dle pracovníků DDÚ špatný vztah ke vzdělání.

Postoj klientů k práci je o poznání pozitivnější, řada z nich se především fyzické práci nevyhýbá. Její kvalitní provádění totiž může fungovat jako kompenzace např. menší intelektuální kapacity, kdy má jedinec možnost projevit jiné své schopnosti. Nicméně zhruba čtvrtina však dává najevo nechuť k práci jako takové, což ústí v postoj „práce jako poslední zoufalý pokus získat peníze“. Že je tento názor přímou cestou ke kriminální kariéře, je nasnadě.

Jaké jsou však *základní charakteristiky vzdělávacího procesu* našich klientů? Materskou školu navštěvovalo 43,8 % dětí souboru (Romové pouze v 28 % případech). To tedy znamená, že nadpoloviční většina předelikventních dětí nebyla dotčena předškolními zařízeními. Vzhledem k charakteristikám rodin a „výchovným stylům“, které v nich byly uplatňovány, je tato skutečnost negativním zjištěním.

56 % klientů navštěvovalo po celou dobu své školní docházky (údaje se vztahují na období před umístěním do dětských výchovných zařízení) základní školu, 12 % školu zvláštní. Zbytek (tj. 32 %) začal navštěvovat nejdříve základní školu, ale v průběhu školní docházky byl *přeřazen na zvláštní školu*. To tedy znamená, že 44 % klientů (!) někdy v průběhu školní docházky navštěvovalo zvláštní školu. Důvodem zařazení na ZvŠ – dle šetření OPD na školách – byl nejčastěji špatný prospěch (80 %), ale též problémy s chováním – 10,3 %. K tomuto údaji můžeme ještě dodat, že zbývajících 9,7 % klientů bylo přeřazeno na ZvŠ „z blíže nespecifikovaných důvodů“. Existuje proto vážné podezření, že i narušování výuky a nekázeň žáka na ZŠ mnohdy vede učitele k návrhu přeřazení dítěte na ZvŠ.

Z našich zjištění dále vyplývá, že romští klienti jsou jednak častěji zařazováni přímo do zvláštní školy (23,9 %), jednak jsou výrazně častěji na tuto školu přeřazováni v průběhu školní docházky (48,6 %). Výsledkem tohoto postupu je, že základní vzdělání získává na ZŠ trvale více jak dvě třetiny neromských klientů (69,2 %), ale pouze o něco více jak čtvrtina Romů (27,5 %). Dále lze konstatovat, že Romové mají s prospěchem setrvalé problémy po celou školní docházku, ostatní začínají výrazně selhávat ve starším školním věku.

V souvislosti s přeřazováním ovšem vyplynul ještě další závažný poznatek. Ukazuje totiž, že Romové bývají nejen častěji přeřazováni ze ZŠ na ZvŠ, ale že jsou přeřazováni podstatně dříve než klienti z řad majoritní společnosti. Vždyť již v první třídě je zaměněna ZŠ za ZvŠ téměř u dvou pětín z celku přeřazených Romů (38,2 %) a na konci druhého ročníku jsou to již téměř dvě třetiny (63,2 %). Ne-Romové jsou naproti tomu přeřazováni v prvním ročníku pouze v 14,3 % případů, tedy s tímto závažným opatřením se u těchto klientů spíše vyčkává do vyššího ročníku. Nicméně do konce třetího ročníku je většina klientů romského i neromského souboru přeřazena.

Již výše jsme se zmínili o obecném negativním vztahu našich klientů ke vzdělávání. Pomocí modifikované metody barevného sémantického diferencálu – BATERKO (Ščepichinová a kol.), jež byla použita k orientačnímu psychologickému vyšetření, jsme se pokusili upřesnit vztah klientů ke škole a učitelům. Ukázalo se, že pouze malá část klientů výrazněji asociuje (tj. vykazuje více jak dvě shody) své „já“ s pojmy „škola“ (17,5 %) či „učitelé“ (16,5 %). Je zajímavé, že se naši klienti sice neasociují se školou a učiteli, nicméně samotnou obecnou hodnotu (nikoliv hodnotu pro sebe) těchto pojmů

často chápou. Velmi kladnou či spíše kladnou hodnotu školy a učitelům přidělují téměř dvě třetiny klientů („škola“ – 64,1 %, „učitelé“ – 65,1 %).

Jestliže bychom měli shrnout většinový názor klientů na školu, museli bychom konstatovat, že ji považují za instituci pro sebe zbytečnou a čas v ní prožitý za ztracený. Škola není pro klienty ani místem strachu (anxiosní tendence v tomto směru vykazuje pouze necelá čtvrtina klientů), ani místem radosti. Obdobně strach z učitelů nemá téměř žádný klient, většinou však k nim nemají též žádný vyhraněný emotivní vztah. Učitelé ani škola tak ve většině případů nejsou asociováni ani s pojmem „nejlepší člověk“, ani s pojmem „nejhorší člověk“.

Z hlediska *prospěchu* našich klientů zjišťujeme, že mezi našimi klienty se výborní žáci – dle očekávání – vyskytují pouze sporadicky. Krize prospěchu se s vyššími ročníky prohlubuje, zvyšuje se též množství propadajících dětí. Lze uzavřít, že polovina klientů v mladším školním věku a tři čtvrtiny klientů ve starším školním věku má závažné problémy s prospěchem.

Problémy s chováním měly již v mladším školním věku téměř tři čtvrtiny dětí, závažnější problémy či predeliktivní chování však v té době vykazovala necelá třetina vzorku. Ve starším školním věku se tyto skutečnosti výrazně změnily k horšímu: bez problému či s ojedinělými problémy byla pouze jedna desetina souboru, zbytek (87,8 %) vykazuje závažnější problémy či delikvenci (viz tabulku 2). Nástup puberty se tak stává zároveň nástupem problémů s chováním.

Tabulka 2. Chování v mladším školním věku a starším školním věku

	mladší školní věk		starší školní věk	
	abs.	%	abs.	%
bez problémů	105	23,9	14	3,6
ojedinělé problémy	194	44,1	34	8,6
závažnější problémy	116	26,4	201	51,0
delikvence	25	5,6	145	36,8
celkem	440	100,0	394	100,0

Jestliže bychom chování ve škole posuzovali vzhledem ke skupinám klientů dle školní docházky (tj. skupina 1 = klienti stále v ZŠ, skupina 2 = klienti stále v ZvŠ a skupina 3 = přerazení klienti ze ZŠ na ZvŠ), zjišťujeme, že nejlepší výchozí situace byla u klientů, kteří po celou dobu navštěvovali základní školu. U tohoto souboru v mladším školním věku byla pouze necelá čtvrtina jedinců, kteří již vykazovali závažnější problémy s chováním. Naopak největší závažné problémy s chováním byly u klientů, kteří byli v průběhu školní docházky přerazeni na zvláštní školu (téměř 40 % z nich mělo tyto problémy). To tedy jinými slovy znamená, že tito žáci byli patrně formálně přerazováni z důvodu neprospěchu, ale závažnou motivaci přerazení je možno spatřovat i v jejich chování. Nelze ovšem vyloučit souběh obou okolností, avšak z pedagogické praxe je známo, že neukázněný žák bývá velmi často vnímán jako „neprospívající“.

V mladším školním věku⁹ převažovaly – obecně definované – výchovné problémy. Více jak každý třetí klient na sebe upozornil své učitele určitou soustavnější výchovnou problematičností, a to například zapomínáním pomůcek na vyučování, nepořádností, neukázněností, nepozorností, nerespektováním autority, odmlouváním či lhaním. Již v tomto období zaznamenáváme u každého pátého klienta záškoláctví, únikové tendence, jež se nedařilo uspokojivě zvládnout. Další informace o závažnějších kázeňských problémech ukazují, že se v tomto věku vyskytují u přibližně 15 % klientů agresivní projev a krádeže.

Ve starším školním věku pak dochází k mnohočetným kázeňským problémům. Dominuje zde především masivnější záškoláctví, kterého se dopouštějí čtyři klienti z pěti, a krádeže (60 %), jež jsou často takové intenzity, že vyvolávaly potřebu nejen pedagogického zásahu. Učitelé dále sdělovali, že značná část našich klientů (40 %) se dopouštěla ve škole otevřené fyzické agrese především proti spolužákům, ale občas i proti učitelům. Ti však bývají klienty napadáni spíše verbálně či manifestováním naprostého nezájmu o výuku. Klienti mají ve starším školním věku již masivnější zkušenosti s požíváním alkoholu a s kouřením, konzumace drog byla školou signalizována přibližně u 20 % klientů a mravnostní problémy u 15 %.

V rámci objektivit jsme se snažili zjistit ze školních zdrojů též informace o pozitivních stránkách sledovaných dětí. U tří pětín klientů (59,7 %) jsme se nedozvěděli vůbec žádné pozitivní informace o klientovi ze školního prostředí.

Vrstevní prostředí, ve kterém se klienti pohybovali, vykazuje podle názoru sociálních pracovníků, kteří se o této otázce vyjadřovali, výrazné rysy asociality. Již v dětském věku se naši klienti začínají zapojovat do subkultur a asociálních part, ve kterých platí odlišné sociální normy a hodnoty. To pak vede ke snadnému spuštění delikventního vývoje. Problémové děti a adolescenti se sdružují do neformálních skupin, v nichž pak nalézají jisté zázemí a pochopení, které doma postrádají. Tyto skupiny ale nezřídka postrádají program, smysluplnou náplň volného času. Nebezpečím je pak příklon party k sociálně patologickým nebo přímo kriminálním aktivitám, které přinášejí jak vzrušení a napětí, tak i zdroj příjmů pro jiné druhy zábavy (hrací automaty, diskotéky apod.). V krajním případě pak lze přímo hovořit o kriminálním gangu nezletilých. Dle názoru pracovníků OPD bylo členem nějaké asociálně zaměřené party 122 zkoumaných dětí (26 %).

Členství v podobné partě také souvisí s vyšší mírou záškoláctví a útěků z domova. Kromě toho také existuje přímá souvislost s konzumací alkoholu, stimulačních („společenských“) drog a s gamblingem.

Prvním deliktem, kterým na sebe nezletilec upoutal pozornost tak výrazně, že se jeho osobou začaly vedle rodiny a školy zabývat i sociální služby, jsou dle očekávání zejména záškoláctví (které je „startovacím“ deliktem zvláště u dívek) a krádeže, kterými svoji delikventní kariéru začínali spíše chlapci. Na dalších místech se objevuje agresivita, útoky z domova nebo obecná výchovná nezvladatelnost spojená s nerespektováním autorit.

⁹) Informace následujících odstavců byly získány na základě třídění a sumarizace volných odpovědí dotazníku OPD, jež specifikovaly naznačené kázeňské problémy klientů v mladším a starším školním věku.

Strukturu poruch chování u zkoumaného vzorku nejlépe odráží přehled důvodů, které hovořily pro umístění dětí v diagnostickém ústavu (viz tab. 3).

Výzkumem sledované děti přišly do kontaktu se sociálními službami z důvodu spáchání přestupku v poměrně útlém věku. Dle očekávání bylo nejvíce prvních přestupků projednáváno ve věku puberty mezi 12. a 15. rokem (60 %), ovšem počet dětí mladších 12 let rovněž není zanedbatelný (40 %).

Tabulka 3. Důvody pro umístění v diagnostickém ústavu (N = 221)

	abs.	%
záškoláctví	157	71,0
krádeže	111	50,2
kouření	88	39,8
výchovná nezvladatelnost	86	38,9
fyzická agrese	66	29,9
verbální agrese	59	26,7
sociální důvody	56	25,3
nezájem o výuku	55	24,9
neúcta k autoritám	50	22,6
zanedbávání klienta	39	17,6
problémy s alkoholem	30	13,6
problémy s drogami	29	13,1
šikana	25	11,3
mravnostní problémy	20	9,0
sklon k hazardu	10	4,5
týrání klienta	5	2,3
zneužívání klienta	4	1,8

Na závěr našeho sdělení je třeba konstatovat, že naprosto převážnou většinu námi zkoumaných případů tvořily děti s navrhovanou ústavní výchovou (ochranná výchova byla navrhována jen v několika případech); důvodem návrhu byla nejčastěji trestná činnost klienta, záškoláctví a nezvládání výchovy rodiči. V některých případech měly značný vliv i důvody sociální.

Je zjevné, že umístění do kolektivního zařízení pro výkon ústavní výchovy by mělo být posledním krokem v posloupnosti intervencí ve prospěch dítěte, opatřením ve chvíli, kdy všechny ostatní výchovné zásahy selžou. Znepokojující však je, že podle dosažitelných údajů celá třetina dětí neprošla (kromě působení OPD) před umístěním v diagnostickém ústavu žádnou *předchozí intervencí*, tedy ani vyšetřením v pedagogicko-psychologické poradně. Ve zvýšené míře to platí o dívkách a romských klientech. Jde o výrazný nedostatek systému preventivní a terapeutické péče.

Závěrem je tedy možno prohlásit, že do ústavní výchovy se z výchovných důvodů dostávají především děti pocházející z neúplných či doplněných rodin, sociálně spíše slabších. Rodiče mají velmi nízkou kvalifikaci a často jsou bez pevného zaměstnání. Zanedbatelný podíl tvoří dívky, třetina je Romů. Tyto děti mají ve škole problémy s učením i chováním, které se prudce vyostřují při přechodu na druhý stupeň. Téměř polovina dětí navštěvuje zvláštní školu, což plyne i z jejich podstatně nižší intelektové kapacity v porovnání s populací. Zvýšeně se mezi nimi vyskytují děti trpící lehkou mozkovou dysfunkcí a psychickými problémy. Většina z nich se dopouští záškoláctví, vztah ke škole

a vzdělávání je silně negativní. Páchají především majetkové delikty, k čemuž mají často vzory ve vlastní rodině; ta používá nevhodných pedagogických postupů, výchova je nedůsledná, často chybí zájem ze strany rodičů. Děti jsou zvýšeně agresivní, špatně ovlivnitelné, mnohé kouří a řada z nich experimentuje s návykovými látkami. Resocializační prognóza je u velké části z těchto dětí, vzhledem k sociálnímu prostředí, v němž vyrůstaly, spíše pesimistická.

KAZIMÍR VEČERKA je sociolog, působí v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jeho zájmu je problematika kriminality dětí a mladistvých, prevence kriminality a otázky integrace romské minority. Je předsedou sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti, přednáší na katedře sociální práce Filozofické fakulty UK.

JAKUB HOLAS pracuje jako sociolog v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jeho zájmu je problematika asociálního jednání dětí a mladistvých, prevence kriminality, náboženských sekt a subkulturních hnutí mládeže.

MARKÉTA ŠTĚCHOVÁ pracuje jako sociolog v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jejího zájmu jsou otázky integrace romské minority, problematika prevence kriminality a kriminality dětí a mladistvých.

SIMONA DIBLÍKOVÁ je právnička, působí v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci MSp ČR. Hlavními oblastmi jejího zájmu jsou otázky alternativních trestů, kriminality dětí a mladistvých a ekonomické kriminality.

Literatura

Drtílová, J., F. Koukolík 1994. *Odlišné dítě*. Praha: Vyšehrad.

Gjuričová, J., M. Žárský 1999. „Vývoj kriminality v České republice se zvláštním zřetelem na kriminalitu dětí a mládeže.“ *Kriminalistika*, č. 1: 3-26.

Marešová, A., D. Kadeřábková, M. Martinková 1999. *Kriminalita v roce 1998*. Praha: IKSP.

Neumann, J. 1998. *Základní kriminologické školy a směry*. Praha: IKSP.